

Koha- ja maastikuarheoloogia

Julian Thomas. Archaeologies of Place and Landscape. – Archaeological Theory Today. Ed. I. Hodder. Polity Press 2001, 165–186.

Refereeris Karin Vimberg (2006)

Maastikuarheoloogia sai alguse Pitt Riversi uuringutega 19. sajandi lõpukümnenditel, kuid kuni viimase ajani on olnud tegemist pigem empiirilist laadi arheoloogiaharuga, mis on peamiselt kirjeldanud inimõju maastikule. Alles viimasel aastakümnel on hakatud maastikule lähenema teoreetilistest vaatepunktidest. Teoriakesksele maastikuarheoloogiale andis tõuke arenemiseks inimgeograafia. Nimelt juhtisid osad geograafid 1970. aastatel tähelepanu sellele, et maastiku tuleks käsitleda kui kultuurilist fenomeni. Nende jaoks oli nägemus maastikust, kui traditsioonide ja järjepidevuse talletajast, mis võimaldab meile ligipääsu autentsele minevikule ideoloogiline. Selline suhtumisviis ei lase ebavõrdsusel ega konfliktidel välja paista. Maastikust harmoonilist pilti luua püüdes, oleks tulemuseks vaid lünklik ettekujutus. Selle põhjuseks on maastiku mõiste keerulisus ja mitmetähenduslikkus, mõiste sisu on aja jooksul teisenenud. “Maastiku” all võidakse mõelda topograafiat ja pinnavorme või inimese poolt asustatud maad või osa maast, mida võib erinevatest vaatepunktidest lähtuvalt lahata. Maastik võib olla objekt, kogemus või väljendus ja need tähendused võivad pidevalt vahetuda.

Tavapärane lääne arusaam maastikust on sõltuvuses uusaja alguses kujunenud maailmanägemusest. Varem ei tehtud inimesel ja ülejäänud Jumala loomingul vahet, uusajal aga eristati kultuur loodusest ja inimesed keskkonnast. Inimest hakati pidama aktiivseks subjektiks, kes jälgib passiivset loodust/loodusobjekti. Hakati arvama, et inimene on põhjus, miks loodus üldse eksisteerib. Inimest hakati pidama looduseväliseks jälgijaks, kes loob tänapäevase (lääne) kujutuspildi maastikust.

Maastikumaal ja maastiku mõtestamine

Üks kõige realsemalt tajutavamaid moodsa maailmavaate avaldumisvorme on maastikumaal, mis kujunes Itaalias ja Flandrias 15. sajandil. Ka inglisekeelne sõna “maastik” tuleb hollandi keelest: algselt kasutati seda sõna teatud tüüpi kunstivormi kohta. Loomulikult ei tegelenud selle viljelemisega talupojad, kes maal elasid, vaid maaomanikud, kelle jaoks maa (maastik) oli objekt, mida müüa, osta või vahetada. Seetõttu avaldas maastikumaaliga tegelemine mõju viisile, kuidas kohti tajuti ja füüsiliselt muudeti. Pastoraalmaastikku, metsikut loodust ja loodusvaateid hakati rohkem hindama. See mõjutas ka tundmatusse maastikku suhtumist kolooniates ja soodustas parkide ja aedade rajamist Vanas Maailmas. Kuigi maastikumaal oli tihedalt seotud nägemusega maast kui kapitalist, kandis see endas siiski ka eetilisi ja esteetilisi väärtusi.

Maastikumaali puhul on peamine väljanägemine. Vaatlemine on see, mis peab vahendama sisemist ja välist maailma, vaimu ja mateeriat. Võib-olla seostatakse just seetõttu vaatajat sageli põhjuse ja kultuuriga, vaadeldavat objekti peetakse aga passiivseks. Lääne maalid kujutavad meest kui aktiivset loojat ja kujundi vaatlejat, kuid naist kui passiivset visuaalse naudingu pakkujat. Samal viisil nagu suhtutakse naistesse, nähakse ka maastikku. Maastik muudetakse seeläbi naiselikuks. Naise keha kujund võimaldab võtta maastiku kohta kasutusele ka mitmeid metafoore. Kuid arheoloogias on selline suhtumine eriliselt problemaatiline, sest me kasutame sageli meetodeid (nt GIS, satelliitfotod, aerofotod), mis *paljastavad* maastiku. Seetõttu võib praegust arheoloogilist arusaama maastikust nimetada mehekeskseks.

Kartograafia on seotud perspektiivkunsti ja empiirilise teadusega. Isegi rohkem kui maastikumaal puudutab kartograafia objektiivsuse küsimust, samas annab kartograafia tunnistust teadmistest ja tehnoloogia võimalustest. Kaartide valmistamine on alati olnud eliidi

kätes, neid on kasutanud maaomanikud ja sõjavägi, bürokraatia-aparaat ja aadelkond. Nagu paljud muudki lääne hiilguse demonstreerijad, esindab ka kartograafia kiretut pilti, manipuleerides maailmaga ja samaaegselt muutes seda ebainimlikuks. Inimesi ja nende kannatusi kaartidel näha pole. Samas on kaartidel olnud oluline roll rahvusliku identiteedi kujundamisel. Nagu kaardid kujutavad maastikku ortograafia ja kartesiaanliku moe kaudu ning piiritlevad kaasaegseid rahvusriike, samamoodi on rahvus seotud maastiku mõistega. Maastiku võisid küll rajada rahvuse esivanemad, aga piirkonna maastiku arhetüüp võis toita rahvuslikku vaimu (nt Ameerika preeria). Need ideed maastiku kohta tulevad kõige paremini esile Friedrich Ratzeli töödes ja edasiarendatutena esinevad need Gustav Kossinna *asustusarheoloogilises meetodis* – nende eesmärgiks oli ajas tagasi minnes identifitseerida rahvuse *päriskodu*.

Maastik, taju ja maailmas olemine

Kui varem kirjeldas autor lääne arusaama maastikust inimesest kaugenuna, siis vastukaaluks käsitleb ta ka inimgeograafide uurimust ruumi tajumise kohta. Seeläbi püüab ta enda sõnade kohaselt inimest minevikku *tagasi asetada*. Kui vaadelda taju kui protsessi, mille käigus inimesed töötlevad aistingute kaudu keskkonnast tulevaid andmeid, tundub olevat võimalik viia *isik* tagasi minevikku ning samal ajal järgida kartesiaanlikku maailma mõõdetavust. Sellise lähenemisviisi puhul säilitab maailm, mis avaneb meile kaartidel, diagrammides ja aerofotodel, oma läheduse empiirilise teadusega. Esialgu on see maastik tähendusest vaba, *ruum* muudetakse *kohaks* inimegevuse läbi. See tähendab, et arheoloogidel on vabadus uurida mineviku maastikke kõigepealt kui maavormide kogumit, mullatüüpe, sademete hulka ja vegetatsiooniperioodi, alles hiljem pöörduetakse selle juurde, kuidas mineviku inimesed seda tajuda võisid. Kõrgtehnoloogia võimaldab meile juurdepääsu reaalsusele, millest mineviku inimesed midagi ei teadnud. Nende ettekujutus tolleaegsest maastikust oli kindlasti moonduum ja vaesem, kui see reaalsus, mida meie suudame põhjalikumalt haarata.

Maastiku tajumine põhineb sellel, et inimene jaotub sisemiseks ja välimiseks osaks. Informatsioon, mis välisilmast kogutakse, suunatakse sissepoole ja seda kasutatakse keskkonnast *vaimse pildi* loomiseks. Seega võib oletada, et inimkeha asetseb paljudest objektidest koosnevas geomeetriselises maailmas ja kõik tähendused on sündmused, mis leiavad aset mõistuse metafüüsilisel tasandil. Kui me eraldame tähenduse materiaalsest maailmast, peame oletama, et keel ja sümbolid on viisid, mis ühes mõistuses tekkinud tähenduse muudavad füüsiliseks objektideks (objekt, heli) ja siis aitavad teisel mõistusel seda lahti mõtestada, selleks, et maailma tajuda.

Tajumise kujutamine mentaalse pildi konstrueerimisena on seotud maastiku viisiga maailma esindada. Kuid on võimalik ka teine arusaam, mis põhineb sellel, kuidas inimesed käituvad. See vaatenurk eeldab, et midagi ei ole meie ja meid ümbritseva maailma vahel. Aga meid ümbritsev maailm ei ole vaid mõttetute füüsiliste objektide kogum, vastupidi: me tajume neid mitte füüsiliste objektide, vaid pigem tähendustena. Seega pole *maailmas olemine* pelgalt füüsiline eksisteerimine suures ruumis, vaid sarnaneb “armunud olemisele” või “tegevuses olemisele”. See tähendab maailmaga kohandatust, asjadega hakkama saamist, mille käigus me mõtestame oma ümbrust ilma, et me teadlikult seda analüüsiks. Aga me ei saa ennast maailmast eraldada, *maailmas olemine* on ainus olemise viis.

Suhtumine ja suhestatus

Kui maailm pole vaid pelk füüsiliste asjade kogum ja seal on midagi rohkemat, siis on vaja arvesse võtta ka ruumi, mida inimesed tajuvad. Elustatud ruum, vastandina geomeetriselisele, on defineeritud läbi suhestatuse ja läheduse. Me saame ruumi mõõta vaid tänu sellele, et me teeme juba vahet lähedusel ja kaugusel. Sellest tulenevalt on kartograafiline ja matemaatiline ruum vaid sekundaarne ja on tuletatud sellest ruumist, milles me eksisteerime. Kuid millelegi lähedal olek ei sõltu ainult füüsilisest asupaigast, vaid ka eelnevatest kogemustest. Autor toob näite: kuigi tema elab praegu kõne all olevas majas, on siiski selle maja omanik tänu aastatele, mis ta seal veetnud on, sellele autorist lähemal. Ehkki inimesed saavad korraga olla vaid ühes kohas,

siis ruum, mida nad *asustavad* on palju suurem. Samamoodi on maastikuga. Inimesed moodustavad tegevuspaikadest teatud võrgustiku, millega nad on ühenduses. Tegevuspaigad võivad olla ka kohad. Koht pole vaid asi või üksus, see on alati millegagi seotud. Koht on alati *millegi koht*. Seetõttu Thomas välistab võimaluse, et koht, mis alguses on *tühi* mõtestatakse hiljem. Tema arvates mingi paik saab tuntuks alati kui *koht*. Varem võis see olla ükskõik milline mitte-koht. Tema järgi **on maastik seega seotud kohtade võrgustik**, mis on järk-järgult avastatud inimtegevuse käigus. Nende tegevuspaikadega on tekkinud lähedus ja seotus, oluliste sündmuste kaudu on nad jäänud mällu ning need kohad on haaratud juttudesse. Paigad, mis inimese elus on rolli mänginud, on olnud osaks, mille najal on nende identiteet välja kujunenud. Seega kuigi me võime öelda, et maastik on inimeste poolt nende enda jaoks konstrueeritud, siis samas on maastik konstrueerinud ka inimest ennast.

Elustatud maastik on sellest tulenevalt suhete kogum. Heaks näiteks on Austraalia aborigeenide maastik, mis moodustub inimeste ja eelkäijate suhetest ning on seega pidevalt loodud ja uuesti loodud. *Sotsiaalse maastiku* puhul on oluline iga inimtegevus, sest see jätab jälje. Kuigi mõned arheoloogid on väitnud, et ainult pidev ökoloogiline areng ja kohanemine saavad luua konteksti inimtegevusele, siis Gosden ja Head väidavad, et elustatud maastik moodustub inimtegevusest ja korrastatusest.

Erinevalt mõtestatud maastikud

Läänemaailmas on maastik peamiselt visuaalne termin, mis tähistab midagi, mis on meist eraldi. Paljudes teistes ühiskondades ei võõristata maad. Etnograafilised tööd on näidanud, et enda maa külge kinnitamisega üritatakse midagi manifesteerida. Näiteks saamid usuvad, et nende ohverdamiskohad on täis pühasid jõude. Uus-Guineas arvatakse, et maa koosneb esivanemate väest, mille eest inimesed hoolitsevad. Kuigi on oht selle materjali alahindamiseks, tõestavad need näited, et maastik on neil hingestatud ja inimesega väga tihedalt seotud.

Maaga seotust väljendatakse ka sugulussidemete kaudu. Esivanemad võivad olla maa loonud, sealt välja tulnud või metsiku looduse alistanud ja rajanud põllud. Kõikidel neil puhkudel maastik meenutab mingil viisil sidet esivanemate ja elavate vahel, seeläbi väljendatakse ka järjepidevust. Inimtegevuse jäljed maastikul võivad anda üksikasjalikku teavet sugulussidemete kohta. Näiteks Lääne-Amazonase piirkonnas on maastikul talletatud genealoogia. Sama on ka mujal täheldatud. Maa, koht, inimene ja materiaalsed substantsid võivad olla vägagi seotud, selle asemel, et neid erinevatesse klassidesse jaotada.

Me oleme näinud, et maastik loob arheoloogiale vajaliku tausta ning seob laiali paisatud inimtegevused ühte konteksti. Tänapäeva inimõistus jaotaks need tegevused erinevatesse kategooriatesse. Kuigi minevikus võisid rituaalsed toimingud olla osaks igapäevatoimetustest, on lääne inimesed harjunud neid nii ruumiliselt kui ajaliselt eraldama. Minevikus ei pruugitud seda teha.

Elustatud maastikud on rajatud inimeste poolt nende suhete kaudu maailmaga, seetõttu võivad erinevad inimesed sama maastikku tajuda ja mõista erinevalt. Iga inimene võtab maastiku suhes oma seisukoha, mis sõltub tema soost, rahvusest, vanusest, kultuuritaustast jms. Seetõttu võib maastikke nimetada fragmentaarseteks. Neid ei pruugita ainult erinevalt tajuda, üks ja sama koht võib kahe erineva inimese jaoks olla täiesti teine koht. Näiteks võib tuua Cape Yorgi poolsaare Austraalias, kus elavad nii aborigeenid kui euro-austraallastest karjaajajad. Esimete jaoks on iga paik maastikul seotud nende esivanematega ja võib esile kutsuda kas sünni või surma, samas kui karjaajajate jaoks on need paigad asustamata ja seetõttu vaenulikud.

Maastikud ja monumentaalehitised

Teoreetiline maastikuarheoloogia on kõige paremini nähtav Briti ja Euroopa viimase aja esiajalooa tegelevates töödes. Varaneoliitikumi matmispaikadega tegelevad uurijad on leidnud, et need kalmud on seotud uute kohakogemuste ja inimeste ja paikade parema sidumisega. Esiajalooliste monumentaalehitiste uurimine ongi andnud kõige paremaid tulemusi, kuna tähelepanu alla on saadud võtta arhitektuuri eripärad, surmajärgsed kombetalitused, panustamine, ja seda kõike on vaadeldud ümbritsevas topograafilises kontekstis.

Monumentaalsete ehitiste paiknemine on tõstatanud taas kord ringiliikumise küsimuse. Kui siiani on arvatud, et käigushaudu ja kiviringe rajati paiksete asulate juurde, siis nüüd näib, nagu paikneksid paljud neist ka ühenduste ääres. Shannon Frazer, uurides Loughcrew käigushaudu, jõudis järeldusele, et enne haudade rajamist oli sealne maastik juba omandanud rituaalse tähenduse. Monumendid rajati selleks, et maastiku ümber kujundada, kuid mitte selleks, et kohaidenteeti eitada.

Monumentaalehitiste otstarbekus on viimastel aastatel eriliselt huviorbiidis olnud. Kuid Mes kell ja Hodder on avaldanud arvamust, et nendes aruteludes käsitletakse inimest anonüümse ja universaalsena. Mõlemad uurijad leiavad, et puudu on indiviid. Nende rajamise põhjuse otsimise asemel on keskendunud hoopis toimingutele, mis andsid neile ehitistele tähenduse.

Frazeri arvates on megaliitide tähenduse otsimine viljatu katse. Tema arvates oli viise, kuidas asju või sündmusi mõisteti, mitmeid, seetõttu on lähenemine arusaamale, mida *nemad* minevikus mõtlesid, peaaegu võimatu. Hodderi arvates sisaldab minevikuprotsesside tõlgendamine endas tähenduse aspekti ja seetõttu on võimatu konstrueerida tähendusevaba minevikumõistmist. Layton ja Ucko on esitanud seisukoha, et esiajaloolised maastikud sisaldavad hulka *tühjasid märke*, mida arheoloogid püüavad täita *sürrogaatse aruteluga*. Nad oletavad, et minevikus ilmselt omistati kohtadele erilisi tähendusi, aga me petame end, kui arvame, et me olevikus võime nende kohta teavet omandada.

Thomas pakub välja alternatiivi: me siseneme tänapäeval samasse materiaalsete tingimuste kogumisse, kus inimesed viibisid ka minevikus, selleks, et välja pakkuda enda tõlgendus. See tõlgendus võib olla küll *sürrogaatne arutelu* või nagu Thomas seda nimetab – allegooria – tänapäeva inimese arusaam minevikus eksisteerinud tähendusest. Me saame tema arvates kasutada oma kehi, kui analooge mineviku omade asemel, selleks, et *uuesti elustada* mineviku maailm ja selle protsessi käigus teha kindlaks vahed, mis on mineviku ja meie maailmal. Meie seotus minevikujäänustega ei anna meile mineviku kogemusi, aga tagab tausta, et mõista kui erinevad nad meist olid. Frazer kirjeldab meie teguviisi *oleviku arheoloogilise maastiku asustamisena*.

Kokkuvõte

Arheoloogid on leidnud, et maastik annab võimaluse luua mitmetest erinevatest informatsiooniliikidest taust, kaasates seeläbi mitmeid erinevaid elusfääre. Ajaloolise maastiku mõtestatuse eripära tajumine on viinud maastikuarheoloogia uuele kontseptuaalsele tasandile. Uus lähenemisviis nõuab jätkuvalt, et me kaardistaks inimtegevuse jäljed. Kuid nende jäänuste tõlgendamisel tuleb minna kaugemale majandusviisi rekonstrueerimisest ja arutelust selle üle, kuidas minevikus maastikku tajuti. Arvestades, kuidas maastiku tähtsus aja jooksul ehitamise, metsa mahavõtmise, asulate rajamise jms läbi suurenes, konstrueerime olevikus analoogia mineviku tähendustemaailmale.